

АВТОР НАЙБІЛЬШОГО УКРАЇНСЬКОГО ДІАЛЕКТНОГО СЛОВНИКА (до 100-річчя від дня народження М. А. Грицака)

Є люди, які живуть сьогоднішнім, не думаючи про те, що буде завтра, який слід залишать у цьому житті. А є люди, які, ще в юності поставивши перед собою високу мету, йдуть до неї вперто, самовіддано, долаючи будь-які перепони, життєві негаразди. Саме такі люди стають яскравими особистостями, вартими людської шани, захоплення, наслідування. Такою людиною був Микола Андрійович Грицак. Він належить до тих постатей, чие ім'я навіки вкарбоване в скрижалі історії рідного народу, української культури. Це був справжній український патріот, подвижник, безмежно закоханий у рідний край, у живе народне слово. Цьому слову він присвятив п'ятдесят років – майже всю свідому частину власного життя.

М. А. Грицак народився 18 грудня 1908 року у селянській родині на Рахівщині в мальовничому гуцульському селі Росішка, що розташоване за кілька кілометрів від швидкоплинної Тиси. Закінчивши початкову школу в рідному селі, навчався в горожанській школі Великого Бичкова, а далі в 1926–1930-х роках в Ужгородській учительській семінарії. Із дипломом учителя неповної середньої школи працює в школах сучасних Рахівського, Тячівського, Виноградівського районів. З приходом радянської влади на Закарпаття очолює відділ народної освіти Рахівського району, працює інспектором шкіл, завучем, директором Велокобичківської, Солотвинської середніх шкіл, восьмирічки в Росішці. Протягом 1946–1951 років навчається заочно в Ужгородському державному університеті і здобуває спеціальність українського філолога. Активно займається громадською роботою. За освітянські заслуги нагороджений 1948 року значком «Відмінник народної освіти».

На запрошення завідувача кафедри української мови Ужгородського університету Й. О. Дзензелівського Микола Андрійович 1962 року переходить на викладацьку роботу в університеті, де до 1972 року працював на посаді викладача, а згодом виконував обов'язки доцента (з 1967 р.). Звільнений з роботи у зв'язку зі скороченням штатів, якийсь час працював тут викладачем-погодинником. Пенсію змушений був заробляти в школі села Богдан-Луки на Рахівщині. 1976 року важко захворів і за станом здоров'я вийшов на пенсію. Перше серйозне погіршення стану здоров'я Миколи Андрійовича сталося ще 1965 р., тривалий час він не міг працювати над словником. Але згодом йому стало краще, і він знову інтенсивно взявся за звичну роботу. Він роками трудився практично зранку до вечора, без вихідних і відпустки. І найголовні-

шим у його житті був словник.

Над ним він працював доти, доки міг тримати в руках олівець. Де б він не був, у нього завжди були в кишені картки, нарізані з учнівських зошитів, та прості олівці, і він був готовий записувати у будь-якій ситуації, був би тільки



добрим інформатором, в останні роки навіть у лікарні, прикутий до ліжка. Після тривалої важкої хвороби 7 квітня 1979 року перестало битися серце Миколи Андрійовича Грицака.

М. А. Грицак опублікував 17 наукових мовознавчих праць, майже всі вони побачили світ у період його роботи на кафедрі української мови УжДУ. Більша їх частина присвячена українській діалектній лексикографії. Він чітко усвідомлював, що без солідного теоретичного підґрунтя підготувати кваліфікований діалектний словник неможливо. Із його праць видно, що він був добре обізнаний з досвідом роботи над діалектними словниками інших авторів, від яких він переймав усе найкраще, в той же час виявляючи власне новаторство у зв'язку зі специфікою лексикографічного опрацювання ним дуже різноманітного діалектного матеріалу закарпатських та гуцульських говірок і особливостями власного словника.

Діалектні словники бувають повними і диференційними. Перші охоплюють і специфічно діалектну лексику, і ту, що спільна з літературною. Другі містять тільки специфічну лексику, відсутню в літературній мові. М. А. Грицак був принциповим прихильником повних словників. Вносячи до реєстру словника всі апелятиви, він не вважав за доцільне брати топоніми, антропоніми, а також явно перевернуті та «нецензурні» слова. На його думку, в структурі словникової статті її елементи повинні розташовуватися в такому порядку: «1) заголовне слово, 2) граматичні помітки, 3) помітки про вживання слова, 4) пояснення значення слова, 5) ілюстративний матеріал, 6) фразеологія» (Грицак М. А. Словник українських говорів Закарпатської області // XII респуб. діалект. нарада: Те-

зи доп. – К., 1965. – С. 154). Семантичні еквіваленти перераховуються в одній словниковій статті, з реєстровим найпоширенішим словом. Граматичні форми наводяться тільки тоді, коли вони мають фонетичні особливості. Він пропонує використовувати такі види ремарок: граматичні, семантичні, стилістичні, історичні, професійно-термінологічні. Лексичне значення реєстрового слова розкривається літературним відповідником, а якщо останній не вдається підібрати, то коротким описом. Лексичне значення еквівалентів подається в словнику тільки один раз при найпоширенішому з них. Інші еквіваленти пов'язуються з ним за допомогою відсилача *див.* [там само: 156–157]. Реєстрові слова, що є загальнонародними (*нога, рука* і т.ін.) не пояснюються зовсім. До діалектних назв ботаничних, зоологічних, анатомічних і под., крім українського літературного відповідника, подається також латинський науковий, а до запозичених слів – відповідне слово з мови-джерела. До слів, що є назвами предметів матеріальної культури, які важко точно пояснити, крім словесного опису, додаються фотографії або малюнки. У словникових статтях з реєстровим багатозначним словом усі значення нумеруються арабськими цифрами, при цьому першим наводиться пряме значення. Усі омоніми подаються в різних словникових статтях і позначаються загальноприйнятим способом (детальніше: Грицак М. А. Принципи пояснення значень реєстрових слів у «Словнику українських говорів Закарпатської обл.» // Праці ХІІ респуб. діалект. наради. – К., 1971. С. – 374–378).

Мовознавець розробляв також питання історії української лексикографії на Закарпатті, говіркової фраземіки, стилістичного використання діалектизмів у художній літературі, творення діалектних назв, українсько-румунських міжмовних контактів, ономастики тощо. Викликає науковий інтерес його праця про евфемізми в говірках Закарпаття. Кілька праць (словників, питальників) М. А. Грицака були надруковані вже після його смерті (про це див. нижче).

Микола Андрійович досить часто виступав на наукових конференціях з доповідями, які відзначалися ґрунтовністю, логічністю аргументів, багатим фактичним матеріалом, а тому завжди звучали переконливо.

Найбільшим його здобутком став «Словник українських говорів Закарпатської області», якому лексикограф віддав півстоліття невтомної і копіткої щоденної праці, словник, рівних якому немає не тільки в українській, а й, здається, в усій слов'янській і, можливо, навіть світовій лексикографії.

Почав збирати М. А. Грицак говіркові лексичні матеріали, коли йому було 17 чи 18 років. Спочатку записував слова в рідному селі, передовсім від своєї матері, яка знала багато народних пісень, казок, приказок і под. Далі збирав слова в навколишніх селах Рахівщини, згодом на Тячівщині, а пізніше і в багатьох інших населених пунктах Закарпаття. Особливо значного поповнення словами

з різних куточків краю картотека словника М. А. Грицака зазнала після його переходу на роботу до Ужгородського університету – аж поки не появився в його словнику лексичний матеріал з близько 400 сіл. Активно допомагали йому поповнювати картотеку лексикою з різних закарпатських говірок колеги по кафедрі, аспіранти, студенти. При цьому одержаний матеріал Микола Андрійович обов'язково позначав, записуючи на картках прізвище кореспондента.

Намір укласти діалектний словник у М. Грицака зародився в 20-х роках, імовірно, під впливом І. Панькевича, який у своїх статтях у місцевій періодиці спонукав інтелігенцію краю збирати лексичні матеріали в різних говірках з метою підготовки діалектного словника території тодішньої Підкарпатської Русі (сучасної Закарпатської обл. і Пряшівщини).

Першу машинописну редакцію власного словника (від А до Я) М. Грицак уклав десь у 1938–1939 роках. Тут на 2575 сторінках репрезентовано близько 60–65 тис. реєстрових слів. У більшості випадків заголовні слова та ілюстрації подаються з наголосом, паспортизуються. Розкривається лексичне значення лише деяких слів. Більше третини словникових статей складається із самого реєстрового слова. Крім апелятивів, до словника введено власні назви: імена людей, ойконіми, гідроніми, мікротопоніми, зооніми тощо. Із словника видно, що матеріал до нього збирався з усієї території сучасної Закарпатської області, але переважна його кількість – із Росішки та сусідніх сіл (детальніше: Дзендзелівський Й. Словникар з Росішки // Тиса. – 1993. – № 1–2. – С. 88–91).

З початку 60-х рр. Микола Грицак укладає другу редакцію словника. З приводу того, скільки машинописних книжок він устиг виготовити, в літературі існують розбіжності. За даними, які є в нашому розпорядженні, таких книжок було не менше дванадцяти (12-а завершується 3416-ою сторінкою). На підставі ксерокопії фрагмента 10-ої книжки словника, яку нам надав В. В. Німчук, за що йому щиро дякуємо, ми зробили наступні спостереження. Більшість словникових статей має таку структуру. Кілька складові реєстрові слова подаються з наголосом. Окремі з них (переважно іменники) супроводжуються вказівкою на граматичний рід, а стилістично забарвлені слова – відповідними стилістичними ремарками (*згр.* – згрубіле, *здр.* – здрібніле, *знев.* – зневажливе, *росл.* – рослина та ін.). Формулювання лексичних значень характеризуються точністю, лаконічністю і в той же час достатньою повнотою. Правда, подекуди трапляються в цих визначеннях діалектизми. До назв, що позначають рослини, тварини, крім українських літературних відповідників, подаються також латинські. Переважна більшість реєстрових слів ілюструється одним або кількома реченнями. Якщо в словнику з описуванним значенням є й інші слова, то подається їх перелік з відсилачем *див.* а далі кожне з них фіксується на своєму місці за алфавітом.

Ілюстрації в словнику відзначаються великою різноманітністю. Найчастіше це фрази з розмовного мовлення, але нерідко використовуються фраземи і розмаїтий фольклорний матеріал – прислів'я, приказки, загадки, народні пісні, сентенції, легенди, казки, притчі тощо. Одні словникові статті невеликі, а інші дуже об'ємні, напр., стаття «Голова» займає близько семи сторінок. У більших статтях, у яких розробляються багатозначні слова, крім ілюстрацій, що супроводжують кожне значення, подається ілюстративний матеріал додатково у самому кінці словникової статті після всіх значень. Взяті вони переважно усної народної творчості: пор. до статті «Голова»: прислів'я, приказки – *Усе дві голови май розумні, йак одна* (Росішка); *Бўлише гóлòв, бўлише рóзума* (Заріччя); *Кóжда гóлова свý рóзум мáйе* (Синевир); *Дурнá гóлова дайё ногáм рóбóты* (Пістрялово) та ін.; загадки – *Одiн гóвóрит, двóйе дiвл'ат с'а и двóйе слухаiут* (голова, рот, очі, вуха, Вільхівці) та ін.; примовки – *Дóбрый ден' – бий гóловóв у пен'.* *Дóбрый ранок – бий гóловóв у тáнок.* *Дóбрый вéчiр – бий гóловóв у плéчi* (Росішка) та ін.; фраземи – *Анў так, обыс' без гóловы ходiла* (Довге); *Тепér' бiёс'а в гóлов, iбо вже пiзно* (Росішка) та багато ін.

Як писав сам М. Грицак, у 1966 році в його словнику, над яким на той час працює понад 40 років, було більше 250 тис. реєстрових слів, понад 60 тис. пісень, прислів'їв, приказок, декілька тисяч загадок, понад 300 казок, багато оповідань, притч, переказів, легенд, дитячих скоромовок тощо. Коли йдеться про назви предметів матеріальної культури, крім ілюстрацій-речень, використовуються також малюнки, фотографії, схеми і т.п. Народні пісні супроводжуються мелодіями, записаними на ноті (Грицак М. А. Фольклорно-етнографічні матеріали у Словнику закарпатських говорів // Народна творчість та етнологія. – 1966. – № 6. – С. 54, 56–57). Сам автор словника усвідомлював, що все це величезне фольклорне багатство губиться, ніби розчиняється в словнику, «як цукор у кип'ятку». Тому, на його думку, «доцільно було б опублікувати цей матеріал окремими збірниками, щоб, таким чином, зберегти його цілість» [там само. – С. 59].

У 1964 році визрів задум об'єднати два словники закарпатських говорів І.Панькевича (помер 1958 р.) і М. Грицака в один. А. Куримський, який доопрацьовував словник І.Панькевича, передає Миколі Андрійовичу частину словника І.Панькевича на букву А та кілька сторінок на Б. Було домовлено, що зведений словник друкуватиметься в Празі приблизно в 10 томах. Микола Андрійович виготовив пробний фрагмент об'єднаного словника на Б – Баянити (242 с. машинопису) і в кінці 1966 року надіслав його по одному примірнику О. Зілінському, який також брав участь у доопрацьовуванні словника І.Панькевича, та дочці останнього М. Дольницькій. Передбачалося, що в словнику буде 300 тис. реєстрових слів. Припускають, що якби його вдалося завершити, то він мав би обсяг 75 книжок по 400 сторінок у кожній (деталь-

ніше: Дзендзелівський Й. Словник українських говорів Закарпаття Івана Панькевича // Матер. наук. конф., присв. пам'яті І.Панькевича. – Ужгород, 1992. – С. 178; його ж. Словникар з Росішки // Тиса. – 1993. – № 1–2. – С. 98; Ганудель З. Історія «Словника південнокарпатських говорів» І.Панькевича в кореспонденції // Наук. зб. Тов-ва «Прогрес» в Ужгороді. – Ужгород, 1996. – Річ. I (XV). – С. 237).

Завдяки В. Чикут (за що їй щиро дякуємо) ми мали змогу зробити спостереження над копією цього словника. Усі доповнення, взяті до зведеного словника із праці І.Панькевича, позначені літерою П. Інформація із словника І.Панькевича дуже легко проступає на фоні Грицакових матеріалів. Таких словникових статей у словнику І.Панькевича, яких немає у М. Грицака, дуже мало. Так, в обстежених нами фрагментах на сторінках 8–21, 121–130 і 231–242 таких слів чи складених назв лише кілька: *бáбенька, бáбiнчик, бáбасóрка, бáбин вéчiр (вiчýр, вiчур), бáбин вовк, бáбин пéсик, бáбичка* 'пестливе до баба', *бáчiня* 'увага' і поодинокі відмінні фонетичні варіанти тих слів, що наявні в М. Грицака (*балóвна*, у Грицака *бавовна*, і *бáбарýнка*, в Грицака *боборýнка*). Частіше словникова стаття в зведеному словнику розширюється за рахунок словника І.Панькевича новими населеними пунктами, у яких вживається реєстрове слово, зрідка новими значеннями чи новими ілюстраціями-реченнями. Можливо, через цю причину в чеської сторони зник інтерес до зведеного словника. Відчувши це, М. Грицак припинив роботу над ним, хоча й дуже шкодував, що так сталося (пор. Ганудель З. Значч. праця. – С. 237).

Про «Словник українських говорів Закарпатської області» М. А. Грицака громадськість знала ще за його життя, проте серйозної допомоги автору в завершенні цієї праці і її друкуванні не було надано. Після смерті Миколи Андрійовича в 1987 році долею його словника зацікавився письменник С. Плачинда, який у «Літературній Україні» опублікував на цю тему статтю. Вона спонукала Ужгородський державний університет і Закарпатський обком компартії створити комісію з вивчення порушених у статті питань. Однак на той час Інститут мовознавства 1987 року викупив словник у спадкоємців автора. Зараз картотека словника знаходиться у відділі діалектології Інституту української мови НАН України.

За життя М. А. Грицак, на жаль, не дочекався публікації не тільки всього свого «Словника українських говорів Закарпатської області», але й бодай невеликої його частини. І лише після смерті Миколи Андрійовича окремі його матеріали побачили світ. Так, протягом 1997–1999 років у місцевому часописі «Карпатський край» Й. О. Дзендзелівський публікує невеликий фрагмент словника «Латинсько-українська номенклатура грибів».

Микола Андрійович добре знав і любив ботаніку, тому з особливим захопленням ставився до народних назв рослин. Є відомості, що він підготував велику картотеку «Ботанічного словника ук-

раїнських говорів Закарпаття», над якою працював з початку 70-х років. Досі невідома її доля, як і залишається нез'ясованим, чи виготовляв він машинопис цього словника.

У 12-му випуску наукового збірника «Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства» (2008) поміщена публікація В. В. Німчука фрагменти праці М. А. Грицака «Ботанічна номенклатура (Проект)», про яку досі не було згадки в літературі і яка розширює наші уявлення про лексикографічну діяльність видатного лексикографа.

Появилися друком ще два його матеріали: «Назви метеорології українських говорів Закарпаття, зібрані М. А. Грицаком» (Ужгород, 1999. – 32 с.; підготувала й опублікувала окремим виданням В. І. Статєєва) і праця М. А. Грицака «Лексика, пов'язана з житлом» (публікується в згаданому в попередньому абзаці збірнику; підготував до видання П. М. Лизанець). Це питальники для збирання діалектної лексики.

Та найбільшу публікацію Грицакових живорозмовних скарбів здійснили львівські діалектологи (Н. Хобзей та ін.) Інституту українознавства ім. Крип'якевича НАН України, видавши їх окре-

мою книжкою: Грицак Микола. Скарби гуцульського говору: Розсішка (вівчарство у текстах). – Львів 2008. – 320 с.

Микола Андрійович на вигляд здавався мовчазним, замкненим у собі, проте з тими, кого він добре знав, він міг бути і говірким, і дуже щирим, задушевним, міг розповідати багато цікавого, незважаючи на те, що дуже економив час, бо всі сили віддавав роботі над словником. Він сприймав інших людей переважно добрими, порядними, чесними, бо й сам був таким. Це була дуже доброзичлива, чемна людина, яка всім бажала добра. Він був еталоном толерантності, людяності, своїм розумом і досвідом осягнув вершини мовознавчої науки, особливо в царині лексикографії, а також етнографії, фольклору – всього того, без чого неможливе культурне життя народу. Він мав рідкісний дар відчувати красу рідного слова, пізнавати таїну його творення і тонкощі його семантики та функціонування.

Іван Сабодош,

*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови УжНУ*

